

Dilçilik

“OĞUZNAMƏ”LƏRDƏ YABQU TİTULU VƏ ŞƏXS ADI

İslam Sadıq

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan
E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Annotasiya. Yabqu qədim türk sözü olub, ona titul kimi e.ə. XVII-XV yüzilliklərə aid Ön Asiya qaynaqlarında rast gəlinir. Yabqu sözünün titul, həmçinin şəxs adı və adlara qoşulmuş epitet kimi “Oğuznamə”lərdə, digər tarixi qaynaqlarda daha çox işləndiyini görürük. Bu söz titul və şəxs adı kimi yalnız türk tayfalarında, ən çox isə Oğuzlarda işlənmişdir. Yabqu sözünə qədim yazılı qaynaqlarda rast gəlinməsi türk dilinin və tayfalarının tarixini düzgün öyrənmək baxımından böyük önəm daşıyır. Ona görə bu məqalədə Yabqu sözü titul, termin və şəxs adı kimi hərtərəfli öyrənilmişdir.

Açar sözlər: “Oğuznamə”, Yabqu, titul, termin, şəxs adı

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 01.09.2023; qəbul edilib – 15.09.2023

THE TITLE YABGU AND PERSONAL NAME IN “OGHUZNAME”

Islam Sadig

Doctor of Philological Sciences
Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.
E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Abstract. Yabgu is an ancient Turkish word, as a title it is found in Front Asian sources of the 17th-15th centuries BC. We can see that the word Yabgu is used more often in “Oghuznames”, in other historical sources as a title, personal name, epithet attached to names. This word as a title and personal name is used only in Turkic tribes, and mostly in Oghuz. The occurrence of the word Yabgu in ancient written sources is very important for correctly studying the history of Turkic language and tribes. Therefore, in this article, the word Yabgu is thoroughly studied as a title, term and personal name.

Keywords: “Oghuzname”, Yabgu, title, term, personal name

Article history: received – 01.09.2023; accepted – 15.09.2023

Giriş / Introduction

Yabqu qədim türk sözüdür. Ona “Oğuznamə”lərdə və bir sıra tarixi qaynaqlarda çox rast gəlinir. Müəlliflər Yabqu sözünün türklərdə ti-

tul olduğunu yazırlar və bu fikir doğrudur. Yabqu adının hərbi termin olub, orduda yüksək çin və vəzifə bildirdiyini yazanlar da var. Biz bu

sözün şəxs adı olduğuna və ləqəb kimi onlara qoşulduğuna da rast gəlirik. “Oğuznamə”lərdə belə adlar daha çoxdur. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində sadalanan xaqan adlarının çoxunun sonuna Yabqu sözünün artırıldığını görürük. Bu söz F.Rəşidəddində Yabqu/Yavqu, Əbülqazi Bahadır xanda isə bir neçə dəfə Yavı, Yavlı, yaxud Bakuy şəkillərində yazılmışdır. Burada “Bakuy” sözünün “Yavqu” olduğu şübhə də doğura bilər. Ancaq fonetik baxımdan oxşarlıqlarına söykənib demək olar ki, xaqan adlarına qoşulmuş Bakuy sözü Yabqunun təhrif

olunmuş şəklidir. Bu fikrin doğruluğunu o fakt da təsdiqləyir ki, eyni xaqanın adını F.Rəşidəddin Dib Yavquy xan, Ə.Bahadır xan isə Dib Bakuy xan şəklində yazmışlar. Adın təhrif edildiyi burada aydın görünür. Bu cür fərqli yazılış digər xaqan adlarında da var. Məsələn, F.Rəşidəddində Kurs Yavquy xan və İnalsır Yavquy xan kimi yazılmış adlar Ə.Bahadır xanda Kuzı Yavı xan və İnal Yavı xan şəkillərindədir. Bunlardan başqa, yazılışlardan aydın görünür ki, F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində adların çoxu daha az təhrif edilmişdir.

Əsas hissə / Main Part

“Yabqu” sözü nə titul, nə də şəxs adı kimi Azərbaycanda ayrıca araşdırılmayıb. Halbuki bir çox məsələlərin üstünə işıq salmaq, onları aydınlaşdırmaq üçün bu sözün araşdırılmasına böyük ehtiyac var.

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Yabqu adına tez-tez rast gəlinir. O, Dib Yavqu xanın adını açıqlayarkən yazır: “Dib-taxt-tac, yer-yurd, Yavqu isə xalqın başçısı, rəhbəri, yəni xaqanı anlamını bildirir” [7, s.25]. Eyni açıqlamanı Ə.Bahadır xanın “Türkmənlərin şəcərəsi”ndə və Salar Baba Xaridarının “Oğuznamə”sində də görürük. Onların açıqlamaları F.Rəşidəddindəkindən fərqlənir [2, s.51; 18, s.10]. Bu da onu

söyləməyə əsas verir ki, Ə.Bahadır xan və Salar Baba Xaridari bu açıqlamanı F.Rəşidəddindən götürüblər. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Salar Baba Xaridarının və F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”ləri arasında fərq o qədər azdır ki, birincini ikincinin tərcüməsi əsasında işlənmiş mətn adlandırmaq olar.

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sini nəşrə hazırlayan R.M.Şükürova ondakı xan adlarını ardıcılıqla Ə.Bahadır xanın “Türkmənlərin şəcərəsi”ndəki adlarla qarşılaşdırmışdır. Biz burada yalnız Yabqu ləqəbi olanları seçib göstərməyi lazım bilirik:

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində

Dib Yavqu xan

Dib Yavqu xan
Kurs Yavqu xan
Koru Yasaq Yavqu xan
İnal Yavqu xan

İnalsır Yavqu xan

Tikan Bilə Ər Biçkən
Kayı Yavqu xan

Uladmur Yabqu xan
Doqquz Yabqu xan
Saman Yabqu
Aqım Yabqu
Kekem Yabqu

Ə.Bahadır xanın “Türkmənlərin şəcərəsi”ndə

Abulca xan
Bakuy Dib xan

Dib Bakuy xan
Kuzı Yavı xan

İnal Yavı xan

Kanlı Yavlı xan

Mur Yavı xan
Əsilzadə
Arslan xan

Kukem Bakuy

Bu cədvəldə hər şey güzgüdə göründüyü qədər aydındır. Adlara qoşulmuş Kayı, Kanlı, Yavlı, Yavı sözləri etnonim olub, xanların Oğuzun hansı boyundan olduqlarını göstərir.

Yabqu sözü Çin qaynaqlarında xi-xeu şəklində yazılıb və yalnız yüecilərin haqqında işlədilib. A.N.Bernştam yazır ki, bu titul sonralar toxar-kuşanlara, onlardan da “toxar-xotanlara” keçmişdir və bizim eramın IV-VI əsrlərinə aid sənədlərdə qeyd edilmişdir, VI-VIII əsr türklərindən monqollara qədər saxlanmışdır [5, s.44]. A.N.Bernştam bu fikirləri söyləyəndə də saxta karlığa yol verir. Birincisi, “toxar-kuşan” sözlərini bu cür bir yerdə yazmaqla onları eyniləşdirib, İran kökünə bağlamağa cəhd göstərir. Öncə V.V. Bartoldun fikirlərinə söykənərək yazır ki, “kuşanlar” termini artıq müəyyənləşdirildiyi kimi, hakim yüeci tayfasının toxar nəslinin adıdır. O usun, yüeci, kuşan, toxar adlarından ancaq ona görə danışır ki, onların irandilli olduqlarını sübut etsin [5, s.42-44].

Onun yabqu sözünə IV-VI əsrlərdə rast gəlinməsi haqqında fikri ona görə yanlışdır ki, bu adın daha qədim qaynaqlarda çəkildiyini görürük. Yabqu sözü e.ə. XVII əsrdə İkiçayarasında yaşamış kassi/kaşşu/kuşşu/quşçularda işlənmişdir və yazılı qaynaqlarda gəlib bizə çatmışdır. Onun guya yüecilərdən kuşanlara keçdiyini də ona görə deyir ki, hər iki sözün eyni tayfanın adı olduğunu gizlətsin. Yüeci və kuşan eyni tayfanın adının ayrı-ayrı dillərdəki yazılış şəkilləridir. Onların hər ikisi quşçu tayfasının adıdır. Yabqu termini bir çox türk tayfalarında titul, vəzifə, hərbi rütbə, şəxs və yer adı olmuşdur. İran dillərində isə bu söz işlənmemişdir. Əgər toxarlar, doğrudan da, irandillidirsə, onda onları yüeci-kuşanlarla heç cür eyniləşdirmək olmaz. Təkcə Yabqu titulu buna bəri başdan yox deyir. Ancaq toxarların yüeci-kuşanlarla eyniləşdirilməsi mümkün olmasa da, onların türk soyluluğu istisna edilmir.

B.Ögəlin “Böyük Hun imperiyası” kitabında Çin qaynaqlarından götürülmüş bir “Qurd əfsanəsi” var. Həmin əfsanədə Yabqu sözü işləndiyinə görə, onu bütövlükdə veririk. Əfsanə belədir: “Vusun hökmdarının oğlu lap bu günlərdə doğulmuşdu. Oğlanın tərbiyəçisi (və ya lələsi) Pu-ciu yabqu uşağı qolları arasına alıb qaçdı və tikanlı kolları arasına qoydu. Geri dönəndə

gördü ki, uşağı bir qurd əmizdirir. Dimdiyində ət parçası tutan bir qara quş (qarğa?) da uşağın ətrafında dolaşır-dururdu. Yabqu bunu görəndə uşağın xoşbəxt olduğunu anladı. Onu götürüb Hun xaqanının yanına gəldi. Hun xaqanı onu görəndə çox kəramət göstərdi və böyütdü”.

Hunlar tərəfindən məğlub edilən yüecilər qərbə qaçarkən önlərinə çıxan vusunları məğlub etməli idilər. Hunların vusunları həm məğlub edib, həm də qorumaları bir az qəribədir. Vusunların şərhinə qaynaq belə davam edir:

(“Yüecilərin öldürdüyü vusun hökmdarının oğlu) yetkin yaşa çatanda Hun xaqanı atasının rəiyyətini ona qaytardı. Orduya sərkərdə təyin etdi. Bir neçə uğurlar qazandı” [3, s.272].

Burada açıqlanmalı və maraq doğuran bir neçə məsələ var. Öncə deyək ki, Pu-ciu şəxs adıdır, yabqu isə onun daşdığı tituldur. Birinci maraqlı məsələ uşağı qurdun əmizdirməyidir ki, bu motivin türklərə aid olduğu şübhə doğurmur. Bunu hamı bilir. İkinci məsələ bizi maraqlandıran yabqu sözüdür. Bu söz vusun hökmdarının oğlunun lələsi haqqında deyilir. Yabqu sözünün isə yalnız türklərdə işləndiyini bilirik. Türk olmayan tayfalarda bu söz işlənməyib. Deməli, uşağın lələsi türk olub. Əgər vusunlar türk tayfasıdırsa, onda uşağın lələsinin türk olması anlaşılındır və burada qaranlıq bir şey yoxdur. Yox, əgər vusunlar türk deyillərsə, onda uşağın atası, yəni vusun hökmdarı bir türkü oğluna lələ tutub. Hun imperatorunun uşağa qayğı göstərməyi və böyüdüb atasının hər şeyini ona qaytaracağı, özünü də hökmdar qoymağı yuxarıdakı iki fikirdən birinin doğruluğunu təsdiqləyir. Əgər vusunlar hunlarla düşmən olsaydılar, onda Hun xaqanı heç vaxt düşmənin uşağını böyüdüb onu hökmdar eləməzdi. Başqa sözlə desək, hunlarla vusunlar qohum tayfalar olublar. Uşağın lələsinin yabqu titulu daşması da bu fikrin doğruluğunu gücləndirir. Bu da diqqətə alınmalıdır.

Yabqu sözü Göytürklərdə də işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində Yabqu həm kişi adı olub, həm də yüksək rütbə bildirib. Məsələn, Gültəkin abidəsinin Şərqi üzündə yazılıb: “Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabqu, şad onda vermiş (təyin etmiş)” [16, s.72, 79]. Burada yabqu və şad sözünün hər ikisi rütbə bildirir. Yaxud Moyun Çor abidəsinin Şimal

üzündə oxuyuruq: “Donuz ilində .. Tay müdrik tutduğu... yabğu adlandırdı” [16, s.146, 149]. Burada da söhbət xaqanın kimisə yabğu qoyduğundan gedir.

Ongin abidəsində Yabğu sözü ad kimi işlənmişdir. Mətn belədir: “Kapağan Eltəris xanın elində dünyaya gəldim. El yaranmış. Yabğu oğlu Sabra Tamğanu çur Yoğa ilə Sabra tamğan tarxanın...” [20, s.213, 214]. Mətdən görüldüyü kimi, burada Yabğu kişi adıdır. Sabra Tamğanın onun oğlu olduğu göstərilir. Əlisa Şükür-lü bu sözü kişi adı, Ə.Rəcəbli və Y.Məmmədov rütbə kimi oxuyublar. Fikrimizcə, Əlisa Şükür-lünün oxunuşu doğrudur.

Bilgə xaqan abidəsinin Şərq üzündəki “Bolçuda döyüdü. Xaqanını, yabğusunu, şadını onda öldürdüm, elini (ölkəsini) onda aldım” [16, s.94, 105] cümləsində Yabğunun xaqan olmadığı, ondan aşağı, bəlkə də hərbi rütbə bildirdiyi daha ağılabatandır.

Şad Göytürklərdə hərbi rütbə adıdır. Bütün mətnlərdə yabqu sözü ondan əvvəl işlənir. Bu da elə təsəvvür yaradır ki, yabqu şaddan daha yüksək rütbənin adı olub.

Mahmud Kaşğarlı Yabqu sözünü Yafğu şəklində yazmışdır [11, s.633]. B.Ögələ görə, Oğuzlar da bu sözü Yavku şəklində işlətməmişlər [4, s.339]. B.Ögəl bu sözün yabgu/yafgu/yavku/yakfu yazılış şəkillərini göstərmişdir [4, s.642]. B.Ögəl də yabqu sözünün tayfanın, qəbilənin başçısı anlamında işləndiyini söyləmişdir: “Əbülca xanın Dib Yabgu adlı bir oğlu vardı. Dib sözü onun şöhrət və mövqeyini bildirir. Yabgu sözü isə onların qövmlər birliyinin başı anlamına gəlir” [4, s.155].

B.Ögəl yabqu sözüylə bağlı bir az geniş açıqlama verərək deyir: “Farsca Oğuz dastanında bu ünvan Yavkuy şəklində yazılmaqdadır. Əbülqazinin isə ünvanın əsas mahiyyətindən xəbəri yoxdur. Daim Bakuy olaraq yazır. Bu baxımdan farsca Oğuz dastanı daha sağlam bir qaynaqdır. Rəşidəddin də çox zaman Bakuy yazmışdır. Ərəbcə nüsxələrində Yakuy və ya Yakvı şəklində yazılışları da vardır. ...Doğu Türklərinin Yafgu dedikləri bu ünvan Batı Türklərində Yavku/Yavgu şəklində tələffüz edilirdi” [4, s.226].

B.Ögəl farsca Oğuz dastanı dedikdə, Rəşidəddinin “Oğuznamə”sini nəzərdə tutur və onu

Əbülqazinin “Türkmənlərin şəcərəsi”ylə tutuşduraraq “Farsca Oğuz dastanındakı soykötüyü daha doğru olmalıdır”, – deyir [4, s.226].

F.Rəşidəddin Oğuzla yağtı olmuş Başqurdların arasında hakim Qaraşit Yağının adını çəkir [7, s.31]. Onun kitabına şərhlər yazmış R.M.Şükürova Qaraşit Yağının Ə.Bahadır xanın əsərindəki Qaraşit Yabqı (Yabqu) ola biləcəyini söyləyir [7, s.103].

R.Şükürova yazır ki, “Ə.Bahadır xana görə, Buğra xanlarının mənşəyi bəlli deyil, lakin F.Rəşidəddin deyir ki, həmin xanlar Yabqu sülaləsindən çıxmışlar” [7, s.17]. Buradan aydın olur ki, Yabqu həm də Oğuzlarda sülalə adı bildirib. Sonuncu fikir İkiçayarasında yaşamış və təxminən 500 il hakimiyyətdə olmuş kassi/kaşşu/quşçuların bir boyunun, yaxud tirəsinin Karzi-Yabqu adlandığını yada salır. İ.M.Dyakonov Karsi-Yabqunu tayfa adlandırır [6, s.137], lakin quşçular tayfa olduğuna görə, bu fikir yanlışdır, tayfa içində tayfa ola bilməz. Ona görə Karzi-Yabqunu quşçu tayfasının bir boyu, yaxud tirəsi adlandırmaq daha doğru olar. Karzi-Yabqu adı həm də kassilərin quşçular olduğunu təsdiqləyən elə inandırıcı faktdır ki, onu təkzib etmək mümkün deyil.

Yabqu sözünə ərəbdilli qaynaqlarda çox rast gəlinir. Ərəb müəlliflərindən İbn Xordadbəy, Ət Təbəri, Yaqubi, Qardizi, Əl-Xarəzmi və başqalarının əsərlərində bu söz Djabquya, yaxud Djabbuna şəklində yazılmışdır. Əl-Xarəzmi yazır: “Djabbuya-quzların (Oğuzların – İ.S., P.S.) və karluqların hökmdarına deyilir”; Ət Təbəri deyir: “Toxaristanın hökmdarlarını djabquya adlandırırlar”.

İbn Xordadbəy yazır ki, “karluqlardan başqa türklərin, tibetlilərin başçılarının və Xəzər xaqanlarının hamısı djabquya adlanırdılar” [9, s.60]. Yuxarıda gördük ki, Əl Xarəzmi karluqlarda da xaqanın djabquna adlandığını yazıb. Burada İbn Xordadbəylə onun fikirləri haçalanır. Akademik Nailə Vəlixanlı adın açıqlamasını belə verir: “Djabquya-yabqu türk titulunun ərəbcəsidir” [9, s.158]. Belə çıxır ki, adın birinci səsinin (y) dj kimi iki səslə deyilişi və yazılışı ərəb dilinin xüsusiyyətindən irəli gəlir. Lakin İbn Fədlan bu titulu məhz Yabqu kimi yazmışdır. O deyir: Türk quzlar (oğuzlar) xaqanlarına Yabqu deyirlər, daha doğrusu, hökmdarları və

bu tayfaya xaqanlıq edən hər kəsi bu adla çağırırılar” [15, s.64]. Deməli, ərəb dilində yabqu sözünü olduğu kimi də yazmaq mümkündür.

Çox qəribədir ki, yabqu sözünü də İran dillərinə bağlamağa çalışanlar tapılır. Adam çaş-baş qalır ki, İran dillərindən heç birində olmayan və işlənməyən, hətta onların haqqındakı yazılı qaynaqlarda rast gəlinməyən yabqu sözünü necə İran mənşəli hesab etmək olar?! Feofilakt Simokatta “Tarix” kitabında yazır ki, “türk titulu yabqu “qərb türklərində ali hökmdar”, “başçı”, “rəhbər” deməkdir” [8, s.22]. Hətta yabqu sözü kuşanların sikkələrində də öz əksini tapmışdır. V.Troşanski isə kuşanları/quşçuları İran mənşəli adlandırmaq üçün yabqunun İran sözü olduğunu söyləyir. Halbuki V.Troşanski Əhəmənilər dövrünə aid yazılı qaynaqlarda yabqu sözünün işlənmədiyini yəqin ki, bilməmiş deyildi. Q.Qeybullayev bütün bu saxtakarlıqlara C.Klausonun sözləriylə cavab verir. O yazır: “Yabqu-Altay mənşəli sözdür” [12, s.287].

Ərəbdilli qaynaqlarda hətta bir Djabqukaan şəhərinin də adı çəkilir. Yabqu titulu olduğu kimi, bu şəhərin də adının ilk hərfi y olub və ərəblər onu dj şəklində iki səslə yazıblar. Deməli, şəhərin adı Yabquxandır və Yabqu şəxs adına xan titulu qoşulmaqla yaranıb.

İbn Xordadbəy bu adı Kubal, İstəxri Kadak, Kamak kimi yazıblar [9, s.170]. Xududda bu şəhərin adı Djabqukan kimi yazılıb və qədimdə bu gözəl şəhərdə Şaşın (Daşkəndin – İ.S.,P.S.) hərbi düşərgəsinin yerləşdiyi göstərilir. Kudama bu şəhəri Şaşın iki fərsəhliyində yerləşdirir və o da onun hərbi düşərgə olduğunu yazır. Akademik Nailə Vəlixanlı İstəxrinin verdiyi bilgilərlə İbn Xordadbəyin və Kudamanın söylədiklərinin üst-üstə düşdüyünü deyir. O fikrini belə yekunlaşdırır: “Bu bilgilərdən Kubala (Kadaka, Kandaka) və Djabqukanın eyniliyi və onun Şaşın hərbi düşərgəsi olduğu görünür” [9, s.170].

Deyənlərdən və digər qaynaqlardakı bilgilərdən aydın olur ki, türk tayfalarının bir çoxunda, həmçinin quşçularda yabqu sözü titul olub, xan sözünün yerində işlənmişdir. Bu sözə hələlik ilk dəfə İkiçayarasında şumerlərlə birlikdə yaşamış, onlarla eyni soydan olan və e.ə. XVII əsrdə dövlət qurub 500 il hakimiyyəti əllərində saxlamış kassilərə (quşçulara) aid yazılarda rast

gəlinir. Yabqu sözü yalnız hərbi titul olmamışdır. M.Kaşğarlı yazır ki, “yabqu xaqandan iki dərəcə aşağı tituldur” [11, s.745]. Onda bu ad “Dədə Qorqud”da xanlar xanı Bayandurdan və onu əvəz edən bilən Qazandan aşağıda duran xanların (Dirsə xan) tituluna uyğun gəlir. Deməli, yabqu qədim türklərdə xan, xaqan, tarxan, şad kimi titullardan biri olub. Qaynaqlarda da məhz bu anlamda işlənib. Yabqu həm də hərbi çin bildirən sözdür. Qədim dövrdə türk ordusunda yüksək vəzifə tutanlar da yabqu adlanırdılar.

Yuxarıda gördüyümüz kimi, yabqu xaqanların adlarına qoşulub. XI əsrin 30-cu illərində Sultan Mahmud Qəznəvinin yabqularından birinin adı Musa Yabqu idi [14, s.511]. Bundan başqa, Yabqu adında şəxslər olub. Bəzi qaynaqlarda Djabqukaan xan adına rast gəlinir. Məsələn, şimal-türkyut xaqanlarından birinin adı Djabqukaan şəklində yazılıb. Burada xan (kan) sözü ada bitişib. Ə.Sumbatzadə bu adın mötərizə içində Yabqukaan yazılışını da göstərüb [19, s.84] ki, bu oxucuları çaş-baş salmamaq üçün lazımdı.

Türkiyə tarixçisi M.Kamal Özərgin Qırçaqlara aid Daş Qırçaq bölgəsində kiməklərdən ayrılmış bir boyun yaşadığını və onların xaqanlarının Məlik Yabqu adlandığını yazır [21, s.169]. Burada Yabqu sözü ləqəb olaraq Məlik adına qoşulmuşdur.

Xəzər xaqanlarından birinin adı Yabqu olub. Səlcuqların islamı qəbul etmiş ilk əcdadı olan Dukakla Yabqunun adasında ixtilaf yaranmışdır. O zaman Dukak Xəzərlərə tabeydi [1, s.183]. Ə.Z.V.Toğan yazırdı ki, Hunlarda “əsl Türk” adını daşıyan qəbilənin hökmdarı Yabqu adlanırdı [1, s.27].

Məşhur türkoloq V.Bəng yazırdı ki, “tekin, yabqu, buyla və tarxan titulları Türklərə dövlət idarə işlərini ən incəliklərinə qədər işləmiş olan bir böyük dövlətçi millətdən qalmışdır” [1, s.33]. Ə.Z.V.Toğan ona belə cavab vermişdir: “Bunun oxşarına çox təsadüf olunur. Bizim bildiyimiz isə Əhəməni və Yunanlar gəlmədən öncə Orta Asiyada dövlət və ordu təşkilatında Türklərə və digər Altaylılara müəllim olan heç bir millətin təsbit ediləməyişi keyfiyyətdir [1, s.33].

Qısa və dolğun cavabdır. Lakin burada bir neçə faktı da xatırlatmaq yerinə düşər. Öncə deyək ki, bu cavabdan belə aydın olur ki, V.Bəng

“tekin, yabqu, buyla və tarxan titullarının Türklərə dövlət idarə işlərini ən incəliklərinə qədər işləmiş olan bir böyük dövlətçi millətdən qalmışdır” deyəndə farsları, yaxud digər irandilli etnosları nəzərdə tutmuşdur. Lakin Ə.Z.V.Toğanın da dediyi kimi, bu fikir kökündən yanlışdır. Birinci ona görə ki, nə farsların, nə yunanların, nə də digər irandilli etnosların haqqında yazılmış mətnlərdə heç vaxt Yabqu sözü işlənməyib. İkincisi, türklər dövlət quranda hələ farslar və yunanlar tarixin səhnəsində görünməmişdilər. Üçüncüsü, Yabqu sözü xan titulunun qarşılığı olaraq hələ e.ə. XVII əsrdə İkiçayarasında dövlət qurmuş kassi/kaşsu/quşçularda işlənməmişdir. V.Bəngin o fikri söyləyərkən hissə qapıldığını sonuncu fakt aydın şəkildə göstərir. Bu tarixi farsların, digər irandillilərin və yunanların yaşıyla yanaşı qoyanda, həqiqət güzgüdəki qədər aydın görünür. Axı, yabqu sözünün tarixi farsların və yunanların tarixindən daha qədimdir.

Sonda V.Bəngə və onun kimi düşünənlərə günümüzün ünlü türkoloqu Jan Paul Rouxun “Türklərin tarixi” kitabından üç cümləni xatırlatmaq istəyirik: “Türklərdə imperatorluq qurmaq eğilimi vardır. Türklər sözcüyün tam anlamıyla yer üzünün hökmdarlarıdır. Qurduqları və heç biri digərinə bənzəməyən imperatorluqlar iki min il boyunca bəzi təməl özəlliklər daşımaqdadır” [10, s.41].

Burada çox şeylər aydın deyilib, onları xırdalamağa ehtiyac yoxdur. Bir neçə imperatorluq qurmuş türkləri “yer üzünün hökmdarları” adlandırmaqda J.P.Roux çox haqlıdır. Lakin “iki min il boyunca” yox, “dörd min il boyunca” desəydi, daha doğru olardı.

Ə.Z.V.Toğan yazır ki, “Gərək Hun, gərəkse yüeci hökmdarları Yabqu (çinlilərə görə şenyu) ləqəbi ilə tanınmışlar [1, s.40]. J.Markvart və V.Eberhard Şan-yu adındakı “yü”nün “xan” sözünün yerini tutduğunu, Jan Paul Roux isə şan-yu sözünün “imperator” anlamına uyğun gəldiyini düşünürlər [1, s.419; 10, s.56]. Rəfiq Özdəyin bir fikri J.P.Rouxun dedikləriylə üst-üstə düşür. O yazır: “Hunlar zamanında “yabqu” böyük xaqan, yəni imperator mənası daşıyırdı. Zaman keçdikcə ad “kral” və ya “xan” mənasını aldı. Oğuzlar qurduqları dövlətə də, dövlətin başçısına da “yabqu” deyirdilər. Onun üçün qurduqları dövlətə “Yabqu” dövləti deyir-

lir. Bu, Oğuzları hunlara bağlayır, beləcə hunların Oğuz soyundan, daha doğrusu, Oğuzların Hun soyundan olduğunu göstərir” [17, s.42]. Onda Ə.Z.V.Toğan yazır: “O halda Şan-yü bizim dastanlarımızdakı Yabquy xan deməkmi olacaq?!” [1, s.419]

Mavərnəhrdə hakim olan kəngərlərin başçıları da Yabqu titulu daşıyırdılar [1, s.45]. Onların arasında Kuşu və Kuşu Çoban adlarına da rast gəlinir ki, bu, kəngərlilərlə bir yerdə quşçuların da yaşadığını göstərir [1, s.421].

Qaraxanlılarda xaqanın köməkçiləri “xaqan bəy” və “yabqu” ləqəblərini daşıyırdılar [1, s.184]. Türkmənlərdə isə bəylərin yaşca böyüyü Yabqu olurdu. Onlara görə, millətin həqiqi başçısı ancaq Yabqu idi [1, s.193]. Alp Arslandan sonra Yusufu, ardınca da Musanı türkmənlər Yabqu kimi tanıdılar. Çağrı Bəy Davud ancaq “sübaşı” – ordunun başçısıydı. Mərvəzinin xəbərlərinin Məhəmməd Avfidə çətdirilən şəklinə görə, türkmənlərin bu Xorasana hicrət çağını idarə edən zat Çağrı bəy olmuşdur ki, onu müəllif Çağrı Təkin adlandırmışdır. Toğrul bəy isə Türkmənlərcə şübhə yox ki, ancaq “kuşbəyi” idi. “Quşbəyi” titulu daha çox quşçular işlədirdilər. Həm də bu titulu onlar yaratmışdılar. Onda türkmənlərin arasında quşçuların sayca daha çox olduqlarını düşünə bilərik. Əslində, quşçular da Oğuzlardan ayrılmışdılar, onların bir qoluydular. Oğuzların iyirmi dörd boyunun arasında quşçuların adı ona görə çəkilmir ki, onlar həmin boylar yaranana qədər artıq ayrılmışdılar. Toğrul bəy özünü Sultan elan etdikdən sonra da Yabqu adını daşımışdır. 1051-ci ildə Toğrul Yabqu Bağdadı almamışdan öncə “böyük Yabqu” ləqəbini daşıyan Musa Yabqu ilə vuruşdu. Alp Arslan isə Yabqu titulu ləğv etdi [1, s.193-194]. Göründüyü kimi, səlcuqlardan Sultan Toğrul, Alp Arslan, Yusuf və Musa Yabqu titulu daşımışlar.

Səfəvilər xan kəlməsini türk olmayanların haqqında da işlədirdilər. Alp Arslan və Məlikşah zamanından sonra Yabqu yalnız hər türkmən elinin başçısına, hətta kəndlərin rəhbərlərinə deyilirdi [1, s.194]. Qaynaqlarda Sultan Toğrulun adı Cabbuğa Toğrul Təkin kimi yazılmışdır. Yuxarıda deyildiyi kimi, Cabbuğa Yabqu sözünün ərəbcə deyilişi və yazılış şəkli. Ola bilsin ki, Çin qaynaqlarında da yabqu sözü cab-

ru/cabqu/cabbuqa şəkillərində yazılmışdır. Böyük Göytürk imperatorlarından biri Tung Yabqu adlanırdı [1, s.73].

L.N.Qumilyov “Qədim türklər” kitabında Çin qaynaqlarına söykənərək Yabqu haqqında xeyli bilgilər vermişdir. O, bu sözdən həm şəxs adı, həm rütbə, həm də titul kimi danışır. Məsələn, əvvəllər “İbi Şabolo Şexu Kexan” kimi oxunmuş adın o “İrbis İşbara Cabqu” kimi oxunmalı olduğunu söyləmiş, onu “qar pələngi amansız/qüdrətli ağsaqqal xan” kimi açıqlamışdır [13, s.109]. Başqa bir yerdə İrbis İşbara Cabqu xanın oğlunun da yabqu adlandırıldığını göstərir [13, s.136]. Tın-Cabqu-xaqan, Çençu-Cabqu və Çı-Cabqu adlarını [13, s.192, 240,

250, 254, 287] çəkir. Bu adlardakı Cabqu sözləri yabqu kimi oxunmalıdır. O “Suyşu”dakı Çuloxlu Şexu xanın (yəni Cabru, yaxud Cabqu xan) adının “Qanmu”da Moxe xan adlandırıldığını yazır [13, s.136]. L.Qumilyov “Yabqu” termini haqqında belə bir açıqlama verir: “Yabqu” termininin mənası “vəzifəni icra edən”, “baqa”nın mənası isə “ilahi”, “Allahın mərhəməti ilə idarə edən” deməkdir. Başqa sözlə desək, Çuloxon hakimiyyəti qəbul edib-etməməklə bağlı tərəddüd keçirdiyi dövrdə “yabqu” idi, yəni xanı əvəz edirdi. Razılıq əldə edildikdən sonra, o, Baqa (Moxe) xan, yəni “Allahın mərhəməti ilə xan oldu” [13, s.136].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, “yabqu” türklərdə bir neçə anlamda işlənmiş sözdür. Onun tarixi çox qədim olub, e.ə. XVII yüzilliyə gedib çıxır. Bu sözə həmin dövrdə quşçulara aid mixi yazılı mətnlərdə rast gəlinir. Ona başqa etnoslar haqqındakı yazılar-

da rast gəlinməsinə iki cür başa düşmək olar: 1. Həmin etnoslar da türkdürlər; 2. Bu söz həmin etnoslara türklərdən keçmiş, yaxud yazanların haqqında bu sözü türklərdən götürüb işləmişlər.

Ədəbiyyat / References

1. Ahmed Zeki, Velidi Toğan. Ümumi Türk Tarihine giriş. – İstanbul, 1981.
2. Bahadır xan, Əbülqazi. Şəcərəi-tərakimə. – Bakı, 2002.
3. Bahaəddin, Ögəl. Böyük hun imperiyası. I kitab. – Bakı, 1992.
4. Bahaəddin, Ögel. Türk mitolojisi. I c. Ankara. 1989.
5. Бернштам, А.Н. К вопросу об усунь/кушан и тохарах // СЭ. – М., 1947, № 3.
6. Дьяконов, И.М. История Мидии. – М.-Л., 1956.
7. Фазлуллах Рашид ад-дин. Огуз-наме. – Баку, 1987.
8. Феофилакт Симокатта. История. – М., 1957.
9. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. – Баку, 1996 .
10. Jan Paul Roux. Türklərin tarixi. Çevirənlər: Prof.Dr. Aykut Kazançigil, Lale Arslan Özcan. – İstanbul, 2007.
11. Kaşğari, Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk. IV c. – Bakı, 2006.
12. Гейбуллаев, Г. К этногенезу азербайджанцев. – Баку, 1991.
13. Qumilyov, Lev. Qədim Türklər. – Bakı, 1993.
14. Очерки истории СССР. III-IX вв. – М., 1958.
15. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу (перевод И.Ю.Крачковского). – М.-Л., 1939.
16. Rəcəbov, Ə., Məmmədov, Y. Orxon-Yenisey abidələri. – Bakı, 1993.
17. Rəfiq, Özdək. Türkün qızıl kitabı. II kitab. – Bakı, 1993.
18. Salar Baba, Xaridari. Oğuznamə (Türkmən dilindən çevirən, öz sözün müəllifi və nəşrə hazırlayan İsmixan Osmanlı). – Bakı, 2021.
19. Сумбатзаде, А. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. – Баку, 1990.
20. Şükürlü, Əlisa. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. – Bakı, 1993.
21. Türk dünyası el kitabı: Coğrafiya-Tarih. I cilt. – Ankara, 1992.

О ТИТУЛЕ И ЛИЧНОМ ИМЕНИ ЙАБГУ В «ОГУЗ-НАМЕ»

Ислам Садыг

Доктор филологических наук
Институт фольклора НАНА. Азербайджан.
E-mail: islamsadiq1953@yahoo.com

Резюме. Йабгу – тюркское слово. В качестве титула оно встречается в источниках Передней Азии XVII-XV вв. до н.э. Слово Йабгу мы увидим в качестве титула, личного имени и эпитета, присоединившихся к именам часто в «Огуз-наме» и в других исторических источниках. Это слово как титул и личное имя использовалось только тюркскими племенами, часто огузами. Наличие слова Йабгу в древних письменных источниках вызывает большой интерес с точки зрения правильного изучения истории тюркского языка и тюркских племен. Учитывая вышесказанное, слово Йабгу как титул, термин и личное имя всесторонне изучается в данной статье.

Ключевые слова: «Огуз-наме», Йабгу, титул, термин, личное имя